

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

A szellem belvilága

E régies-érzelmes cím voltaképpen arra a tartományra utal, amelyben azok a tapasztalatok, motívumok, indítékok találhatóak, melyekből az alkotó személyiség felépül.¹ Sajátos eredőjük az a szerep, amely a „nagy elbeszélés” kánonjaiban rögzül. Amennyiben a szellem belvilága egyáltalán megismerhető, hamarosan kiviláglik, hogy a hagyományozott ismeretek és a szubjektivitás tanújelei (sokszor stilizáltak) ellentmondanak egymásnak. A kérdés az, hogy vajon a *grand récit* összefoglaló normatívái foglalják-e keretbe az esetlegességeket, avagy éppenséggel ezek egyike-másika szolgál epizódként a nagy történetben?

Közhely, miszerint a napló és a levelezés műfaja alkalmas arra, hogy valamely alkotó személyiség művön kívüli, de az alkotási folyamaton mindenképpen belüli vonásait közelebbről szemügyre vehessük. Ám a lehetőségek korlátozottak. A levelezés irányított kommunikációs forma, s behatárolja a viszony, amely az információ-cserében résztvevő személyek között fennáll. Így is árulkodnak olyan körülményekről, melyek nem tartoznak az elsődleges közlendők közé, ám az utókor számára annál becsesebbek. Némileg más a helyzet a napló esetében. Ott a közlendőt a valóságos történések, s a rájuk vonatkozó személyes reflexiók determinálják. Ez utóbbiak menete személyiségfüggő, s éppen ez a körülmény biztosítja a spontaneitás színezetét. Persze a napló-műfaj sem mondható egyneműnek, hiszen kézenfekvő, hogy függ az egyén karakterétől, a helytől, ahol él, illetve a szerep súlyától, melyet betölt. S még egy fontos tényező: tudatosan vagy bevallatlanul arra számít-e a naplóíró, hogy feljegyzései nyilvánosságra kerülnek? Ilyenkor óhatatlanul leendő publikumára tekint, s így annak *kontrollját* (világképét, erkölcsi felfogását) is számításba veszi, és ezek nyomán stilizálja. Ha azonban tényleg titkait jegyzi fel, akkor tanulságos, olykor megrendítő hatású betekintést enged gondolati és érzelmi világába.

E néhány megjegyzés akkor ötlött fel bennem, amikor az újraolvasás időnként jelentkező kényszere oda vezetett, hogy kezembe vettem Széchenyi *Naplóját*. Annak idején különösebb cél nélkül áttanulmányoztam a Viszota-féle kiadást. Erre az újraolvasás folyamán nem vállalkozhattam, ezért a Gondolat kiadását vettem elő; e rövidebb edíció is mintegy ezeröttszáz oldal.

Az újraolvasással egyszersmind új tapasztalatok rajzoltak elő; ezek felsorolására most nincs lehetőség. Annyi azonban elmondható, hogy az évtizedek alatt felhal-

¹ SZÉCHENYI István, *Napló*, vál., szerk., jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, előszó SÓTÉR István, ford. JÉKELY Zoltán, GYÓRFFY Miklós, Bp., Gondolat, 1978, 1533.

mozódó ismeretek fényében az egykori olvasat számos helyen megváltozik. Megállapítható tehát, hogy a befogadó-értelmező pozíció variábilis faktor. A múlt számos vonatkozása nyilván így sem ismerhető meg, hiszen az a sok száz neves és névtelen ember, akikkel Széchenyi kapcsolatba került, a mintaszerű jegyzetek ellenére ismeretlen marad, így az arisztokraták, nemesek, lovászok, kereskedők, intézők, a seregnyi hercegnő, grófnő, a hozzájuk kapcsolódó ügyek, követhetetlen eredetű pletykák sok esetben azonosíthatatlanok, illetve felderítésük vélhetőleg nem sok haszonnal járna. Metternich, a nádor, és sok más mértékadó személyiség, valamint az egész ismeretségi kör azért marad némileg homályban, mert a velük szövődő kapcsolat Széchenyi helyzetében magától értetődő és adott, s ezért meglegszik emlékeztető feljegyzésekkel, a késői olvasók némi bosszúságára.

Aztán az intim dolgok, a testi-lelki önmegfigyelés s a nők: Selina, Henriette, Crescence. Mint a kamaszoknál, annak folytonos latolgatása, hogy a hölgyek mozdulatai, gesztusai, rejtélyes mondatai mit jelenthetnek, s mindezek kapcsán a kisebbségi érzés, a halálvágy, a frusztráció ismétlődő rohamai sorjáznak a naplóban. A vágyakozás máshová éppúgy jelen van, mint a testi tünetek részletezése, a hipochondria, a boldog pillanatok tűnékenységének érzete, önbizalomhiány, amelyet az önuralom elvesztése, harag ellenpontoz, s megbánás, szégyenérzet követ. Közben olvasmányok, új találkozások gazdagítják a burjánzó témákat.

A magyar irodalom viszonylag későn bukkan fel a naplóban. Fáy András meséi, Kisfaludy Károly *Stiborja*, melyet német fordításban olvasott és szörnyűnek tartott (a szerzőről csak később változhatott meg a véleménye), továbbá Berzsenyi jegyzik ezt a vonulatot. A szövegfolymában a személyes történet és a közéleti terep két olyan entitás, melyek szinte csak esetlegesen érintkeznek. Széchenyi személyes ambícióit tekintve két olyan állandó tényezőre figyelhetünk fel, amelyek súlya a későbbiek szempontjából csekély ugyan, de őt állandóan foglalkoztatja. Az egyik órnagyi kinevezésének késlekedése, illetve elmaradása, a másik az a szüntelen bosszankodás és szégyenérzés afölött, hogy sokszor nem hívják meg az arisztokraták báljaira, estélyeire. Mellőzöttségének, az iránta kifejeződő (inkább csak képzelt) megvetésnek mércéje a két Eötvös Ignác, az író nagyapja és apja, akik a leggyűlöletesebbek egyes kortársak szemében. Az ilyen pontokon mutatkoznak meg azok az ellenszenv (ritkábban rokonszenv), melyek átszövik s még a legnagyobbak esetében is befolyásolják véleményeiket, tetteiket.

A ma ismert Széchenyi legmarkánsabban a különböző utazásokról szóló beszámolóiban jelenik meg. Megfigyelései, szarkazmusa, szinte ösztönös vonzódása a modernizációhoz olyan figurákat, helyzeteket jelenít meg, amelyek ugyan végletes következtetésekhez vezetnek (Magyarország halott; az összes ország közül, ahol járt, Magyarország tetszett a legkevésbé stb., továbbá a nemesi rend pöffeszkedése, tökfűsége, barbár provincializmusa), mégis ezekből a tapasztalatokból nő ki reformeri

tevékenysége, körvonalazódik új életcélja. A *Napló* e lapjain a beszámoló leírás dominál (az egészségi állapot s a hangulat ingadozásaitól eltekintve), s mint ahogy Krúdy írja valahol: a szerelem és a halál gondolata is háttérbe szorul, ha egyéb gondjai is támadnak az embernek.

Ám a lóverseny, az Akadémia, a Híd sem semlegesíti a szellem belvilágát. E ponton említhető egy korábbi, később felcserélt szerepben ismétlődő, félig-meddig nevetséges jelenet. 1825. február 14-én a bécsi angol követ bálján Széchenyi Brühl gróf lábára lépett. Mentegetőző levelében írja: „nagyon sajnálom, miszerint Sir Henry Wellesley bálján ügyetlenségemben kétszer a lábára léptem.”² Az ügyből párbaj lett, a sérelem tehát nem csekély. E jelenetnek még lesz szerepe.

Széchenyi irodalmi kapcsolatai, ismeretei meglehetősen szórványosak mindaddig, míg az Akadémia meg nem szerveződik, s ekkor az Auróra kör befolyásos személyiségei mellett az elmaradhatatlan Döbrentei neve bukkan fel a naplóban, inkább teendők, mint művek mentén. A reformkori irodalommal kapcsolatos közfelfogás történelmi előzményeinek nincs igazán nyoma a feljegyzésekben, Kazinczy Ferenc neve például egyáltalán nem fordul elő, még a kolerajárvány kapcsán sem (melynek tüneteit egyébként többször is felfedezi magán), Kölcseynek csak a halálhírét említi meg. A hagyományképződésnek más útjai vannak.

Szóba került viszont a *Conversations Lexicon* ügye. Egy vacsorán heves szóváltás alakult ki közte és Eötvös Ignác (az író apja) között. Eötvös Bajza ellen volt, Széchenyi mellette. Érdekes irodalomtörténeti intimitás az 1831. március 10-i bejegyzés: „Jön hozzám Schedel, hogy megsúgja nekem azt a kotyvalékot, miszerint Festetich Fanny széltében-hosszában kürtöli – felkértem Bajzát, hogy írjon Dessewffy ellen.”³ E híresztelés nyilván a Széchenyi elképzeléseivel szemben álló konzervatív politikai ellenfél lejáratását kombinálja a disputába, ilyesmi nem először s nem is utoljára fordul elő a szellemi életben. Meggondolkodtató véletlen, hogy Eötvös József sem tud megbarátkozni Bajzával, Schedelt pedig (akinek, úgy tetszik, vannak intrikusai hajlamai) Széchenyi és Eötvös egyaránt némi tartózkodással kezeli. Csodálkozni mégsem lehet azon, hogy az említett epizódot megelőzően Széchenyi felkapja a fejét egy hírre: „Az imént hallottam, hogy a kis Eötvös komédiát ír, melyben FELLEGVÁRI-ként tesz nevetségessé. Roppantul megijedtem ettől. . . Elébe kell vágnom.” (1831. március 2.)⁴

Kettejük találkozása Eötvös részéről sem esik meg baljós előjel nélkül: „Édes Gróf! Mély fájdalommal értettem, hogy némely emberek Gróf urat ellenem, nem tudom mi okból, felingerelni kívánnak, előbbeni Piqueniquen történt véletlen lábrahágásomat Gróf úrnak feltettnek – és mintegy a megvetés jelének magyarázták.” (1831.

² *Uo.*, 355.

³ *Uo.*, 684.

⁴ *Uo.*, 683.

június. 10.)⁵ Ehhez képest egy év múlva ötven aranyat kér kölcsön Széchenytől. Kettejük viszonya fordulatokban gazdag, s noha Eötvös érzelmessége, aforizmái, természeti hasonlatoktól burjánzó elmélkedései ellágyult filantrópiája („*misericordianus frater*”, ahogy Széchenyi némi gúnnyal emlegeti) nem rokonszenvesek Széchenyinek, mint ahogy Eötvös tartózkodó magatartása is némi idegenkedést lepez, változó intenzitású kapcsolatuk alapján pragmatikus volt. Eötvös vallomásai, gondolatai, a világról szóló reflexiói (amelyek akkoriban gyakran bukkantak fel az emlékkönyvek lapjain) sokat elárulnak ugyan világszemléletéről, ám személyes viszonyairól nagyon keveset. Emiatt úgy tetszik, mintha élete eseménytelen, személyisége egysíkú, mondhatni unalmas lett volna. Széchenyi kitárulkozik önmaga előtt, Eötvös szemérmesen rejtőzködik. Az elejtett megjegyzésekből azonban még így is kirajzolódik személyiségének titkos rétege: állítható, hogy jó megfigyelő, a kajánság sem hiányzik belőle, a metsző iróniát is fellelni benne (e tulajdonságai regényei egyes passzusaiban érvényesülnek fikcionált formában), ám túlnyomóan az emelkedett, hömpölygő retorika benyomása bizonyult maradandónak, s így rögzült a kánonban. Ezért Eötvös munkásságának elfogadottsága erősen csökkent korunkban, s bár az ellenézés, amit sokakban kivált, inkább a befogadói empátia hiányára vall, hagyatékát nehéz valódi értékén elhelyezni hagyományaink sorában, főként, ha az irodalomtörténészek közül is sokan osztoznak az immár divattá vált előítéletekben.

Talán érdemes lenne idő és alkalom esetén az ő rejtett személyiségének is nyomába eredni, hogy jobban megismerhessük, megérthessük, netán méltányolhassuk azt. Visszatérve szorosabb témánkhoz: azt tapasztalhatjuk, hogy hosszú lappangás után drámai erővel tör felszínre az a viszolygás, melyet Széchenyi iránt a kezdetektől érzett, hiába haladtak esetenként közös úton, ültek egymás mellett a szabadságharc nevezetes kormányában, s menekültek a hazából, amikor a vész kitört.

1866. október hatodikán (jellemző egybeesés) írja a Széchenyi-biográfia ügyében ekkori bizalmasának, Falk Miksának: „Széchenyi szerette hazáját, szerette a nemzetet. Hazájának nagysága s a nemzet jövője magas fogalmak voltak előtte, melyekért semmi áldozattól vissza nem rettent; de nem ismertem embert, ki egyes individuumok iránt hidegebb, közönyösebb lenne, mint ő volt. Hazáján kívül csak önszemélye volt, mi számolásainak tárgyát képezé, s innen magyarázható, hogy midőn a remények, melyekkel hazája és saját jövőjére gondolt, elenyésztek, nem volt semmi, miben vígasztalást találhatott volna, sem neje, sem gyermeke sem mindazon jó, mit szűkebb körben tehetett volna.” Eötvös viszonylag hosszan fejtegeti tovább Széchenyi jellemvonásait, majd egyszerre csak ösztönös tapintattal megfogalmazza azt, ami minden kultusz alapja és a nagy narratívák megkerülhetetlen szelekciós elve: tudniillik a bi-

⁵ EÖTVÖS József, *Levelek*, szerk., előszó, jegyz. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1976, 69–70.

ográfiáknak „... fő célja, hogy példányokat állítsanak fel, s azért a hiányok, melyeket nagy embereinkben ismerünk, nem közönségnek valók. Ugyanezt tettem én is Széchenyi emlékbeszédében, s igen kérem önt, ne közölje nézetemet *senkivel*. . .”⁶ Nehéz kérdések ezek, hiszen a világ és az én konstellációi számosak, az ösztön és a ráció kölcsönviszonyai átláthatatlanok, ezek nyomára, irányára legfeljebb a legnagyobb dráma- és regényírók bukkanhatnak, ők is inkább a kreatív képzelet, mintsem az igazolható tudás birtokában. A tudománynak nincs felhatalmazása a *példány* tetszőleges kijelölésére, s a közönség bármily jó szándékú áltatására. Az ellenkező gyakorlat oda vezet, hogy a jelképhordozó személyiségek (például Petőfi) élete és munkássága szélsőségesen ellentmondó nézetek hordozójává válhat.⁷ Inkább annak méltánylására van szükség, ahogy Széchenyi írja Wesselényinek egyik levelében, melynek másolatát az 1831. augusztus 26-i naplóbejegyzéséhez csatolta: „Legyen barátságunk nagy, merész ’s nemes tettek által dicsőítve.”⁸ Az elveken alapuló férfibarátság ikonja lehetne ez a mondat, s talán az is, de ezt a nemes törekvést némileg beárnyékolja az tény, hogy kis idő múlva Széchenyi egyre kevésbé kedveli barátját, s korántsem hízelgő jelzőkkel illeti. Ettől függetlenül érvényes marad a morális igény, s a jeles emberekben működő erkölcsi imperatívuszra vall, ám az mindig reális közegben, s nem feltétlenül ideális szinten valósul meg. Ez utóbbit azért kell tudomásul vennünk, hogy a kultusz a maga fenséges általánosságában ne emelkedjék a tény rangjára, mert attól kezdve a szimbolikus beszédben – mint oly sokszor tapasztaljuk – bármilyen hagyomány tetszés szerint alakítható.

⁶ *Uo.*, 474–475.

⁷ *Jöjjön el a te országod: Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, szerk. MARGÓCSY István, Bp., Szabad Tér, 1988.

⁸ SZÉCHENYI, *i. m.*, 691.